

надлишків дозволила південноукраїнським губерніям продавати 60-64 % врожаю за кордон та 30-33 % на внутрішні ринки.

Негативною стороною бурхливого росту товарного хліборобства був засів на одній території тільки зернових культур. Це призводило до виснаження чорнозему та до порушення структури ґрунту. В результаті перевищення норм розпашки порушився водний режим ґрунту, що з роками приводило до посух та неврожай. Неврожай на початку 1872-1873 рр. було викликано посухою, що привело до скорочення вивозу зерна. Посуха 1885 р., неврожай 1891, 1892 та 1897 рр. знищили майже весь врожай. Навіть царський уряд визнав головними причинами занепаду хліборобства в цей період надмірну розпашку земель, нестачу худоби, зменшення сінокосу, порушення водного балансу регіону. Проте, в умовах міжнародної конкуренції з США та Канадою російський уряд не міг дозволити собі зменшити кількість експорту, навіть через довготривалий неврожай. В неврожайні роки експорт не тільки не зменшився, а навпаки значно зрос: у 1885 р. з Одеси було вивезено 73 млн пудів зерна, в 1902 р. - 124,5 млн пудів [2, 173]. Торгівля зерном перетворювала південні райони в сировину базу імперії, які повинні були постійно забезпечувати ринок хлібом.

Світова аграрна криза 1880-1890-х рр. прискорила перетворення південноукраїнських губерній на район товарного хліборобства. Машинізація та капіталізація виробництва позитивно вплинули на збільшення врожайності зернових до 47 пудів з десятини, що стало найвищим показником в Росії. Важливим наслідком зернової спеціалізації регіону стало переміщення центру торгівельного хліборобства з центрально-чорноземного регіону Росії до південно-степових районів України. Негативним наслідком розорювання зернових було виснаження ґрунту та порушення водного балансу, що невдовзі привело до неврожай та посух в степових губерніях України.

1. Анупов И.А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии XIX ст. – Кишинев, 1981.
2. Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей. – Ростов-на-Дону.
3. Бойко Я.В. Заселение Южной Украины 1860–1900: Историко-экономическое исследование. – Черкассы, 1993 .
4. Шацкий П.А. Перемещение центра торгового скотоводства с Росси на территорию Предкавказья // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Кишинев, 1966.
5. Загоруйко В.А. По страницам Одессы и Одесчины (1861–1895). – Одесса, 1960.
6. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ти рр. XIX ст.). – К., 1959.
7. Кастров В. Очерк южной хлебной торговли в связи с вопросом об элеваторах. – С.Пб., 1889.
8. Мельник Л.Г. Технический переворот на Украине у XIX ст. – К., 1972.
9. Губенко Г.Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве на юге Украины. К., 1976.
10. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. – М., 1891.
11. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. – М., 1979.
12. Коншина З.П. Влияние мирового аграрного кризиса конца XIX ст. на сельскохозяйственное производство Южной России: Автoref. дисс..канд. ист. наук. – Ростов-на-Дону, 1991.
13. Жуков В.Й. Города Бессарабии 1861–1900 (социально-экономический очерк). – Кишинев, 1961.

I.В. Десятніков

ЗАРОБІТНА ПЛАТА НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Однією з визначальних рис умов найму-продажу робочої сили в усіх галузях економіки є рівень заробітної плати найманих робітників. В кінці XIX – на початку ХХ ст. цей аспект набув особливої актуальності у сільському господарстві України, де після селянської реформи 1861 р. широкого поширення знайшло застосування найманої робочої сили. За умов складного соціально-економічного становища українського селянства цього періоду розмір заробітної плати став не тільки економічною, скільки соціальною проблемою села. Питання оплати праці сільськогосподарських робітників є не менш актуальним і сьогодні. Оскільки від того, наскільки будуть задоволені потреби безпосереднього виробника, залежить добробут та соціальна злагода у державі. Тому вивчення періоду кінця XIX – початку ХХ ст., що має багато спільніх рис із сьогоденням, є актуальним задля уникнення прорахунків при ринкових перетвореннях у аграрному секторі.

Питання заробітної плати найманих робітників у поміщицьких господарствах як найбільших виробниках сільськогосподарської продукції привертало велику увагу сучасників. Тогочасні економісти (М.Ф. Анненський [1-2], Я.Я. Полферов [3], М.Ф. Шаховський [4-5] та інші) досліджували динаміку коливання реальної та номінальної заробітної плати наймитів. У 20-ті роки активізація вивчення теми заробітної плати сільськогосподарських наймитів була значною мірою викликана відновленням найму-продажу робочої сили у роки непу. Головна увага тогочасних дослідників (І.Г. Дроздова [6], А.В. Шестакова [7], М.О. Дубенецького [8], С.Г. Струмилина [9] та інших) зосереджувалась переважно на співставленні номінальної та реальної зарплати та її порівнянні з існуючими у їхній час. У повоєнний період радянською історіографією заробітна плата сільськогосподарських робітників вивчалася як складова економічної характеристики поміщицьких господарств [10-12]. Значна увага при цьому зверталася на соціальні наслідки низького рівня оплати праці наймитів. На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки, не відкидаючи минулих напрацювань, необхідно систематизувати дані щодо заробітної плати робітників поміщицьких господарств кінця XIX – початку ХХ ст., неупереджено проаналізувати її реальну величину. З'ясування цих питань є статті. Об'єкт – відносини найму-продажу в українському селі у кінці XIX – на початку ХХ ст., предмет – заробітна плата найманих робітників.

Для селянських та поміщицьких господарств, що використовували найману робочу силу, були притаманними як грошова, так і натулярна форми оплати праці. Крім Чернігівської губернії, в Україні грошова форма оплати праці переважала натулярну [1, Картограма II]. Розмір заробітної плати сільськогосподарських робітників значно різнився залежно від місцевості, виду виконуваних робіт, строку найму, статі та віку робітника.

За умов стихійності ринку праці у сільському господарстві, розмір заробітної плати визначався перш

за все кількістю вільних робочих рук у регіоні. Тому в Південній Україні, де спостерігалася їх недостача, оплата праці сільськогосподарських робітників була вищою, ніж у Лісостепу, де мав місце значний надлишок робочої сили. Середньорічна поденна заробітна плата на Півдні перевищувала плату на Лівобережжі на 10-25 %, на Правобережжі – на 45-50 %. Різниця між рівнем оплати праці на Лівобережжі та Правобережжі становила 20-30 % [6, 12-15]. Підтвердженням цього можуть слугувати заробітні плати під час ярової сівби, які по усіх губерніях були майже однакові [2, 526], оскільки ці роботи, порівняно з іншими, не вимагали значного поспіху та великої кількості робітників.

Аналізуючи абсолютну величину заробітної плати сільськогосподарських робітників, слід враховувати її коливання залежно від місцевості та періоду року. Так, у Південній Україні середньорічна поденна плата за 1886–1910 рр. у Херсонській губернії складала 1,08 крб, у Таврійській – 1,11 крб і у Катеринославській – 1,19 крб [13, 91]. Таким чином, при поденному наймі у Херсонській губернії в середньому платили найменше і у Катеринославській – найбільше.

Проте, у 1890 р. під час ярової сівби у Херсонській губернії поденна плата складала 35 коп., у Катеринославській – 30 коп. і у Таврійській – 40 коп. У період сінокосу цього року вона становила відповідно 50, 40 та 50 коп., а під час жнив – 1 крб, 65 та 75 коп. відповідно. Аналогічна картина спостерігалася й по інших українських губерніях [2, 526]. Таким чином, мала місце невідповідність співвідношення оплати в різni періоди сільськогосподарських робіт та співвідношення середньорічних оплат. Тому, говорячи про величину поденної заробітної плати, можемо порівнювати географічні райони, а не губернії всередині них, оскільки абсолютна середньорічна величина заробітної плати не відображає реального стану оплати праці. Теж саме можна сказати і про місячні заробітні плати.

У цьому контексті ми можемо говорити про річні заробітні плати. Так, за 1882–1891 рр. по Південній Україні середні плати річним робітникам становили: Херсонська губернія – 80 крб, Катеринославська – 84 крб, Таврійська – 104 крб; по Лівобережжю: Чернігівська – 50 крб, Полтавська – 60, Харківська – 63 крб; по Правобережжю: Волинська – 30 крб, Подільська – 44 крб, Київська – 51 крб [1, 176].

Слід відзначити, що величина заробітної плати коливалася як всередині самих губерній, так і всередині повітів і навіть волостей. Наприклад, по Подільській губернії 1890 р. спостерігалася коливання від 80 крб на ріку Кам’янецькому та Проскурівському повітах до 120 крб у Брацлавському та Ушицькому, під час сінокосу – від 35 коп. у Ямпільському до 85 коп. у Балтському і т. п. [14, 72, 77]. 1902 р. у Корсунській волості Канівського повіту Київської губернії у селі Самгородня річна плата складала 80 крб, у селі Ситники – 50 крб, а у селі Моринці – 40 крб [15, 6 зв., 8 зв., 27 зв.].

Навіть у сусідніх економіях, що становили один маєток і належали одному власнику, існували різні заробітні плати. Так, по Байбузькій ділянці Мошногородищенського маєтку (Чигиринський повіт Київської губернії) протягом 1890–1894 рр. середня вартість робочого дня у Байбузькій економії

становила 30,9 коп., у Білозірській і Мошенській – 30,2 коп., у Єлизаветинській – 29,6 коп. [16, 342].

Проте у місцевостях з найвищими річними заробітними платами не завжди спостерігалися найвищі місячні і поденні плати, а іноді тут відмічались і найнижчі поденні та місячні плати. Наприклад, у Подільській губернії 1890 р. у Брацлавському повіті була найвища річна заробітна плата – 120 крб та найвища плата „в літо” – 90 крб. Проте під час збирання врожаю найвища місячна заробітна плата становила 9 крб у Балтському повіті, а у Брацлавському вона досягала лише 5 крб, що було найменшою місячною платою в губернії. Так само цієї пори року у Брацлавському повіті спостерігалася одна з найнижчих поденних плат [14, 72, 77].

Пояснити це можна тим, що річні плати звичайно встановлювалися з урахуванням минулорічних, місячні ж, а особливо поденні, визначались з огляду на цьогорічний врожай та пропозицію робочих рук, що передбачити на рік вперед було дуже складно. Разом з цим, на прикладі табл. 1 можна прослідкувати загальну тенденцію до збільшення поденної та місячної оплати протягом року з максимумом при збиранні врожаю.

Таблиця 1 [2, 526-527]

Заробітна плата пішого робітника протягом 1892 р., коп.

<i>Губернії</i>	<i>Яровий посів</i>	<i>Сінокіс</i>	<i>Жнива</i>
Херсонська	25	40	65
Катеринославська	25	60	110
Таврійська	30	60	100
Київська	30	35	40
Подільська	30	40	40
Волинська	30	45	45
Харківська	30	45	65
Полтавська	30	40	50
Чернігівська	30	50	55

Дані таблиці свідчать, що на Півдні спостерігалися значні – 40-50 % – різниці між трьома сезонами сільськогосподарських робіт (ярової сівби, сінокосу та жнив), у Лісостепу ж при значній перевазі величини оплати праці протягом останніх двох періодів над заробітною платою під час ярового посіву, різниця між ними була незначною, а у Подільській та Київській губерніях поденна плата у сінокіс та жнива була однаковою.

Пояснити це можна розвитком цукробурякового виробництва у Лісостепу, що підтримував постійний попит на робочі руки протягом літнього періоду. На Півдні ж – районі зернового виробництва – підвищений попит на робочі руки спостерігався лише під час жнив – наприкінці літа – на початку осені.

Потребу землевласника у робочій силі саме у період збирання врожаю можна прослідкувати і на прикладі залежності величини оплати праці від строків найму. Наприкінці XIX століття у Єлизаветградському повіті Херсонської губернії заробіток при наймі з 1 травня по 15 листопада становив у середньому 50 крб, з 15 травня по 15 листопада – 55 крб, з 15 травня по 1 вересня – 60 крб, з 1 липня по 1 жовтня – 55 крб, з 1 жовтня по 15 травня – 30 крб [4, 119]. Таким чином,

робітник, що наймався на 6 місяців і працював у жнива на рівні з робітником, що наймався на 3 місяці, тобто лише на період жнив, решту 3 місяці працював у хазяїна лише за „харчі”. Існування таких строкових заробітних плат можна пояснити тим, що при значній конкуренції на ринку праці робітник, що наймався на довший термін, навіть за нижчу плату, не ризикував залишитися взагалі без заробітку.

Поряд з цим слід вказати і на випадки рівномірного розподілу заробітної плати протягом терміну найму. Аби попередити залишення строковими робітниками господарства до закінчення терміну найму у період зростання цін на робочі руки під час жнив, наймачі практикували за домовленістю із наймитами розподіл заробітної плати відповідно коливань подіенної плати – зменшення на 2-3 крб весною та збільшення на цю ж різницю заробітної плати восени [17, 374; 16, 344].

На рівень заробітної плати значно впливало врожайність. При великому врожаї ціни на робочі руки підвищувались і при низькому, навпаки, знижувались. У Степовій Україні цей чинник, поєднуючись з кількістю прийшлих робітників, приводив до особливо значних коливань заробітної плати. Так, хороший врожай при великому напливі робітників міг знизити ціни на робочі руки до рівня неврожайніх років, а у неврожайній рік при недостатній кількості прийшлих робітників ціни підіймались до рівня найкращих врожаїв [7, 83-84.]. Крім цього, стихійні переміщення прийшлих робітників по Південній Україні призводили до того, що велика їхня кількість у одній місцевості різко знижувала заробітну плату, в той час, як у сусідній відчуvalася гостра недостача робочих рук і, відповідно, тримався високий рівень зарплати [18, 611-612].

На величину заробітної плати робітників впливав також спосіб харчування під час роботи за наймом. Зокрема, існував найм на харчах робітника та найм на харчах роботодавця. На останній умові наймалися переважно прийшли робітники. У Лісостепу та Поліссі заробітна плата „на хазяйських харчах” пересічно становила 70-80 % плати „на своїх харчах”, у Степу – 60-70 % [8, 320-327.]. Зіставлення заробітної плати на харчах робітника та на харчах наймача дає можливість зробити висновок, що на Правобережжі та Лівобережжі ці зарплати за вирахуванням харчів були приблизно однакові, на Півдні ж плата на своїх харчах перевищувала суму заробітної плати на харчах хазяїна та вартості харчування. Справа в тому, що в Степовій Україні наймачі навмисне завищували вартість харчування, користуючись віддаленістю економії від ринків та поселень, де робітники могли б придбати продукти харчування самостійно.

Аналізуючи дані про величину заробітної плати залежно від статі та віку наймитів, можна дійти висновку, що жіноча праця протягом досліджуваного періоду розцінювалася у 60-80 % чоловічої. Оплата праці напівробітників становила 50-70 % оплати праці дорослого чоловіка [19, 40]. Якщо врахувати, що при нескладності польових робіт на перший план при оплаті праці наймитів виступає різниця у їх фізичній силі та витривалості, то вказане співвідношення слід рахувати нормальним.

При середніх цінах на робочі руки існувала велика різноманітність у оплаті праці залежно від виконуваних робіт. Наприклад, у Єлизаветградському повіті

наприкінці XIX століття середня поденна плата плугаря становила 33,3 коп. весною і 39,1 коп. осені; погонича – 19,1 коп. весною і 20 коп. осінню; сівача – 50 коп.; сапальника – 25 коп.; косаря – 55 коп. під час сінокосу та 87,5 коп. у жнива; гребця – 27,5 коп.; в'язальника – 42,5 коп. за косарем та 70 коп. за жаткою; барабанщик при машині отримував 1,10 крб [4, 108.].

Робітник із конем залежно від пори року пересічно оплачувався у 2-2,5 разу дорожче пішого [20, 7; 21, 7 зв.], з двома кіньми – утрічі дорожче [22, 14-15]. Робітник із парою волів залежно від періоду року оплачувався або на рівні з кінним, або на 50 % дорожче [20, 7; 22, 14-15]. Звичайно, що у цьому випадку тягло мало бути власністю робітника, а не роботодавця.

Оплата праці робітників, зайнятих у тваринництві та на дворових роботах при економії, значно не відрізнялася від оплати праці робітників на польових роботах. Зокрема, 1908 р. у Чигиринському повіті робітник на конюшні отримував 8-10 крб на місяць, при великій рогатій худобі – 6-10 крб, сторож – 6-9 крб, кухар – 10 крб, поштар – 9-10 крб, водовоз – 4 крб на місяць [23, 1 зв., 2 зв., 3 зв.].

Інколи заробітна плата різнилася залежно від спеціальних вмінь та досвіду робітника. Так, на Півдні України наймачі вирізняли „кращих” та „гірших” робітників. Крашим – „чигиринцям” та „полтавцям” – вихідцям відповідно з Правобережної та Лівобережної України – завжди платили більше, ніж гіршим – „литвинам” та „карапам” – робітникам відповідно з білоруських та російських губерній, оскільки останні не вміли правити волами. На тютюнових плантаціях у Криму „першоучки” – робітниці, що вперше працювали на подібних роботах, отримували 4-6 крб, а жінки, що працювали понад 2 роки – 8-11 крб, а іноді й 15 крб [4, 289].

Розбіжності у величині заробітної плати спостерігалися і при здільному наймі. Наприклад, у Чигиринському повіті в кінці XIX століття були встановлені наступні здільні плати: зібрати та скласти у копі з однієї десятини вівса – 3-4 крб; зжати та скласти у копі – за копу в 60 снопів – за озимий хліб – 35-40 коп., за яровий – 20-25 коп.; з'язати копу озимини за жниваркою – 15-20 коп.; накопати 15-17 пуд. картоплі та віднести у бурти – 25-30 коп.; обмолотити копу озимого жита ціпами з приготуванням „кулів” – 30-35 коп.; розкидати на десятині 120 куп гною – 90 коп. [16, 344]. На проривці буряку за кожен рядок, що мав 160 погонних сажнів, платили 10 коп., на повірці за такий рядок платили 5 коп., а на підгортанні та полці – 2,5-3 коп. Копка буряку проводилася по 30 коп. від міри у 30 пуд. [24, 60]. Оранка десятини у Київській губернії 1906 р. в середньому оцінювалася в 3,64 крб, боронування – 68 коп., посів – 48 коп. [22, 16.]

Здільна оплата праці переважала і при перевезеннях. У 1909 р. Стеблівський цукровий завод платив по 3,5 коп. за кожен зданий на станції Корсунь пуд цукру та по 2,5 коп. за кожен зданий на завод пуд вугілля [25, 1 зв.]. 1916 р. у Полтавській губернії цукрові заводи платили від 9 до 18 коп. за перевезення на версту одного берківця буряку [26, 173-185].

Якщо зіставити дані про те, що на проривці, повірці, підгортанні та прополці у Чигиринському повіті робітница заробляла біля 50 коп. на день, та поденні ціни на жіночі робочі руки цього періоду, то виявиться, що здільні плати відповідали поденним [24, 60-61]. Так само у Звенигородському повіті Київської

губерній викопаний пуд картоплі оплачувався близько 1 коп. Один робітник міг викопати за день 40 пудів. Поденна ж ціна чоловікові цього періоду року становила 40 коп. [27, 15].

З 1890 по 1914 р. ціни на робочі руки в середньому по Лівобережжю зросли на 78 % “з 52,8 коп. пішому дорослому чоловіку до 94,5 коп., по Правобережжю – на 61 % “з 42,9 до 69,4 коп., і по Півдню – на 49 % “з 69,5 до 103,8 коп. [6, 44]. Проте за цей же період реальна заробітна плата, виражена у пудах жита за місцевими річними цінами, дала значно менший приріст: 33 % по Лівобережжю, 31 % по Правобережжю та лише 11 % по Півдню України [6, 49.]. Таким чином, приріст реальної заробітної плати протягом 24 років становив від 0,5 до 1,4 % на рік, що складає надто незначну величину, а тому про суттєве покращення становища найманых сільськогосподарських робітників говорити не доводиться.

Зіставляючи заробітки сільськогосподарських робітників з їхніми видатками, можна зробити висновок, що вони ледь задовольняли свій прожитковий мінімум. Так, на Правобережжі наприкінці ХІХ століття чоловік та жінка, працюючи рік подінно, могли заробити разом до 80 крб [28, 89-90.]. При середній чисельності тогочасної української селянської сім’ї у 5-6 осіб, що вимагала витрат у 170 крб [29, 364.], такий заробіток був надто недостатнім. Він міг задовільнити лише мінімальні витрати сім’ї з двох чоловік [30, 73 зв.-74]. Заробітки відхідників на Південь наприкінці ХІХ століття складали від 10 до 75 крб [31, 19-20]. Така сума була слабкою підтримкою селянського господарства. Навіть за умови праці у відхідних сільськогосподарських промислах 2-3 членів сім’ї, ці заробітки служили в основному допомогою у сплаті податків, після чого селянам майже нічого не залишалося [32, 53 зв.].

Про низький рівень заробітної плати сільськогосподарських робітників свідчить також його порівняння з заробітною платою адміністрації маєтків. Напередодні Першої світової війни, зокрема, управлюючий маєтку на Харківщині отримував 4000 крб на рік, економ – 800 крб, його помічник – 320 крб, бухгалтер – 1200 крб, помічник бухгалтера – 500 крб, касир – 900 крб. Крім цього, їм надавалося продовольство на суму від 80 до 300 крб залежно від посади. Службовцям маєтку надавалася безкоштовна квартира, опалення, освітлення, право роз’їзду на економічних конях, а також сад та город [27, 6-7].

Значно більше рядових робітників отримували і спеціалісти: механік, наприклад, – 1200 крб, помічник механіка – 420 крб, гуменний – 180 крб, садівник – 600 крб на рік. Вони отримували також те саме утримання, що й правління маєтку [27, 6-7]. Відставала оплата праці у сільському господарстві і від заробітної плати робітників промисловості. Так, на початку ХХ століття на цукрових заводах робітник міг заробити до 20-25 крб на місяць [33, 1-20]. Середньорічний заробіток робітників на фабриках та заводах 1905 р. становив 205 крб, 1908 р. – 242 крб, 1910 р. – 251 крб [34, 118].

Поряд з цим ріст заробітної плати найманых сільськогосподарських робітників відставав від зростання прибутків землевласників. По Полтавській губернії протягом 1901–1910 рр. витрати землевласників на робочі руки порівняно з 1891–1900 рр. зросли на 37 %, тоді як дохідність землеробства

зросла на 56 % у великих господарствах та на 43 % у дрібних. Якщо у перше десятиріччя для оплати праці річного робітника необхідно було віддати йому дохід з 3 дес., то у другому – лише з 2,5 дес. [35, 37-38]. Тому низький рівень заробітної плати сільськогосподарських найманітв можна лише частково пояснити кризовими явищами у аграрному секторі економіки Російської імперії.

Основною причиною низького рівня заробітної плати у сільському господарстві, на нашу думку, була значна перевага пропозиції над попитом на ринку робочих рук, що постійно зростала внаслідок аграрного перенаселення та відносно слабкого розвитку промисловості.

Таким чином, сільськогосподарські найми були найгіршим видом заробітків для українського селянства кінця ХІХ – початку ХХ століття. „Йому (сільськогосподарському найманому робітнику – І. Д.), – писав М. Каблуков, – найменше платять, він має менш забезпечений, менш постійний та певний заробіток, він гірше інших проживає, гірше харчується, хліб дорогий – робітник дешевий; робітник не потрібен – і для нього дешевий хліб не краще дорогого” [36, 66].

1. Анненский Н.Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – С.Пб., 1897.
2. Анненский Н.Ф. Цены на земледельческий труд в связи с урожаями и хлебными ценами // Влияние урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А.И. Чупрова и А.С. Постникова. – Т. 1. – С.Пб., 1897.
3. Полферов Я.Я Сельскохозяйственные рабочие руки: (статистико-экономический очерк). – С.Пб., 1913.
4. Шаховской Н. Сельскохозяйственные отхожие промыслы. – М., 1896.
5. Шаховской Н.В. Земледельческий отход крестьян. – С.Пб., 1903.
6. Дроздов И.Г. Заработка плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября. – М.-Л., 1930.
7. Шестаков А.В. Очерки по истории наёмного труда в сельском хозяйстве России. – Т. 1. – М., 1924.
8. Дубенецкий М.О. Поденные цены на рабочие руки во время производства различных сельскохозяйственных (полевых) работ в 1910, 1915 и 1924 гг. // Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сб. / Под ред. С.Г. Струмилина. – К., 1926.
9. Струмилин С. Оплата и производительность труда в сельском хозяйстве // На аграрном фронте. – 1926. – № 1. – С. 41-52.
10. Лугова О.И. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
11. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973.
12. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
13. Земледельческий центр и юг Европейской России (Тульская, Орловская, Курская, Харьковская, Полтавская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая): Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношении. – С.Пб., 1911.
14. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д-200. – Оп. 1. – Спр. 628.
15. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 239.
16. Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии,

- Черкасского уезда, при местечках Мошины и Городище: Описание имения, организация и ведение хозяйства. – К., 1896.
17. Самойлов П.О. О наиме сельскохозяйственных рабочих // Сельский хозяин. – 1905. – № 18.
18. Корреспонденция: Из Новороссии / Ф. Д. // Сельский хозяин. – 1897. – № 38.
19. Труды комиссии по изучению хозяйства Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
20. Центральный державный архив Украины у м. Києви (далі – ЦДІАК України) . – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 263.
21. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 691. – Спр. 237.
22. Обзор состояния сельского хозяйства Киевской губ. в 1905 и 1906 г. Зима и весна. – К., 1906.
23. ЦДІАК України. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 946.
24. Головня В. Смела: Краткое статистико-экономическое описание имений и заводов графов Льва Алексеевича, Андрея и Георгия Александровичей Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 года в Киеве. – К., 1913.
25. ДАЧО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 4.
26. ЦДІАК України. – Ф. 579. – Оп. 1. – Спр. 244.
27. Имяне Козацкое княгини Татьяны Георгиевны Куракиной, Киевской губернии, Звенигородского уезда. – К., 1913.
28. Осадчий Т.И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Волыни). – К., 1899.
29. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XXXI. Подольская губерния. – С.Пб., 1903.
30. ДАЧО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 114.
31. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 4365.
32. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 693. – Спр. 226.
33. ДАВО. – Ф. Д-6. – Оп. 1. – Спр. 10.
34. Лось Ф.Є. Робітничий клас України в 1907–1913 роках. – К., 1962.
35. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего чернозёмной деревни: Экономические очерки, статьи и заметки. – Полтава, 1914.
36. Тезяков Н.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896.

Ю.І. Вовк

АГРАРНЕ ПЕРЕНАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ ТА НАСЛІДКИ

У загальному контексті історії України однією з важливих є проблема місця та ролі селянства у соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ століття. Інтерес науковців має об'єктивний характер, оскільки нововведення, що мали місце на початку ХХ ст. і ті, що запроваджуються нині, мають у своїй основі дуже багато спільногого.

Аналіз історіографії дозволяє твердити, що окреслені аспекти задекларованої нами теми знайшли належне наукове висвітлення у роботах вітчизняних істориків [1-5]. Однак перспективним, на наш погляд, залишається вивчення питань, що стосуються аграрного перенаселення Наддніпрянщини, міграції селян тощо. У зв'язку з цим автор пропонованої статті й ставить за мету розкрити ці маловідомі сторінки з аграрної історії України кінця XIX – початку ХХ ст. Об'єкт вивчення – українське селянство в кінці XIX – на початку ХХ ст., предмет – аграрне перенаселення міграції селян.

Чисельність селянських міграцій різко зросла у 90-ті роки XIX століття. Так, якщо за 21 рік (1863-1884 pp.)

кількість жителів у південних губерніях України зростала швидше, ніж на Правобережжі і Лівобережжі тільки у півтора рази, то за 12 наступних років (1885-1895 pp.) – у 3,5 рази [6, 44-46]. Відбувався відтік населення з сільської місцевості у міста [7, 307]. З 1863 по 1897 pp. чисельність міських жителів в Україні зросла з 1 461,6 тис. до 2 988,1 тис. чол. Наприкінці XIX століття в Києві уродженці сільської місцевості складали понад 39 % від загальної чисельності жителів [8, 120].

У сільському господарстві йшов посиленій відтік значної маси селянства на заробітки внаслідок відокремлення виробників від засобів виробництва і зосередження їх в руках чисельно незначної, але економічно міцної сільської буржуазії. Особливості найму на Півдні України сприяли притоку сюди значної кількості розореного селянства на заробітки. Як зазначав В.І.Ленін, у Таврійській губернії заробітна плата була вища, ніж у Херсонській, тому “перекочування” руйнувало “кабальні форми наймання та відробітків” [9, 223]. Навіть багато місцевих робітників із Херсонської губернії йшло в Таврійську. Хоча у першій бракувало місцевих робітників, наймачі користувалися свободою конкуренції. Головними районами виходу землеробських робітників були Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Подільська, Волинська губернії.

Збідніла частина селян перебувала в нестерпних умовах. Земельна тіснота серед них була така, що селяни в Полтавському повіті казали: “Із стріхи на чуже капає”. Якщо в 70-х роках XIX ст. майже третина селян не мала робочої худоби, то на початок 80-х років XIX ст. її не мали вже 59 % селянських дворів Полтавщини, 51,4 % Поділля, 58,2 % Київщини. Приблизно такими показниками визначались і південні губернії України [10, 449].

Напередодні революції 1905-1907 pp. в Україні налічувалося 4 млн. 221 тис. селянських господарств, з яких бідняцьких – 2 млн. 431 тис. (57,1 %), середняцьких – 1 млн. 273 тис. (29,9 %), заможних – 517 тис. (12,2 %) [11, 21]. Як зазначав М.І. Тезяков, “обезземлення швидко йде вперед і, разом із тим, збільшує кількість сільського пролетаріату” [12, 77].

Багато збіднілих селян з Київської, Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній йшли на заробітки в Таврійську і Херсонську губернії, з Подільської і Волинської – в Бессарабію. Більшість мігрувала у південні губернії, де навіть наприкінці XIX століття густота населення на 1 кв. версту була в 2,5 рази нижча, ніж на Лівобережжі й Правобережжі [13, 69]. У південних губерніях значно краще оплачували виконану роботу, сприятливішими були умови оренді та купівлі землі [14, 324]. Проте умови праці селян-заробітчан на Півдні України були тяжчими. В кінці XIX століття щороку йшли на заробітки з Полтавської губернії близько 150 тисяч, з Київської – понад 85 тисяч, з Подільської – близько 40 тисяч чоловік. Більшість йшла в південні губернії України, багато – в Донецький басейн [15, 53]. У 1901 р. на польових роботах у Київській губернії було зайнято 45 % відхідників, у промисловості – 26 %, на службі – 26 %, на богословія ходило 3 %. У 1903 р. селянам-відхідникам Київської губернії було видано 160 617 паспортів [16, 53]. Особливо високий відсоток сільськогосподарських робітників давали губернії